

Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944 – 1950

H.M. Grevers

Samenvatting – Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944 – 1950

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werden in Nederland en België tezamen meer dan tweehonderdduizend verdachten van samenwerking met de Duitse bezetter gearresteerd. Zij werden vervolgens in provisorisch opgerichte kampen en gevangenissen opgesloten. Deze grootschalige opsluiting was een antwoord op de eveneens omvangrijke binnenlandse collaboratie. Over deze grootste opsluitingoperatie in de Nederlandse en Belgische geschiedenis ooit gaat deze studie. In de historiografie over de naoorlogse opsluiting van collaborateurs staat het idee van een willekeurige, irrationele wraakoefening uitgaande van de regeringen, bevolking en verzetsbewegingen dikwijls voorop. De bestraffing van de collaboratie was inderdaad een emotionele aangelegenheid, maar bovenal ook een complex en langdurig proces van maatschappelijke in- en uitsluiting. Dit bestond uit een reeks van symbolische en geritualiseerde handelingen, te weten de (publieke) aanhouding, de opsluiting, de verhoren, de rechtszaak en de uiteindelijke vrijlating.

Dat het om een dynamisch proces gaat, blijkt duidelijk uit het verloop van de opsluitingen van de Nederlandse en Belgische collaborateurs. Van de meer dan tweehonderdduizend opgesloten collaborateurs in 1945, zaten er in de jaren vijftig nog maar enkele honderden vast. Gedurende de bezetting en in het eerste jaar na de bevrijding was het voor zeer veel mensen ondenkbaar dat deze groep ‘landverraders’ ooit weer zou terugkeren in de Belgische of Nederlandse maatschappij. Toch bleek dat de eis tot boetedoening na de bevrijding al snel omhoog naar een streven tot verbetering van deze mensen. Collaborateurs moesten ‘heropgevoed’ worden om weer volwaardig democratisch staatsburger te worden. Hun straf werd hierop afgesteld. De evolutie die in dit onderzoek centraal staat, is die van uitsluiting naar insluiting. Hoe werden al deze mensen in het beleid in korte tijd van ogenschijnlijk onverbeterlijke “landverraders” tot potentiële “goede vaderlanders”?

In eerste instantie waren de Nederlandse en Belgische nationaalsocialisten vanaf de jaren dertig in politiek en sociaal opzicht in toenemende mate in het isolement gedreven. De collaboratie met de Duitsers ontketende vervolgens vanaf 1940 een breed gedeelde afkeer van ‘landverraders’. Op persoonlijk niveau bleven relaties tussen collaborateurs en niet-collaborateurs misschien wel voortbestaan, maar als groep wekten ze grote afkeer op. In Nederland bleef het lange tijd bij alleen pesterij en negeren. NSB’ers werden uitgescholden, uitgelachen of bespuugd. In België was de interactie tussen de nationaalsocialisten en de rest van de samenleving daarentegen al vroeg in de bezetting een stuk gewelddadiger. Collaborateurs en de verschillende verzetsbewegingen werden door elkaar tot de dood erop volgde belaagd. De strijd was hier intenser dan in Nederland ooit het geval zou worden.

Vervolgens begon de overgangsfase bij de bevrijding vanaf september 1944. Wegens hun houding tijdens de bezetting moesten de collaborateurs in de ogen van

brede lagen van de bevolking en de regering uit de samenleving verdwijnen. Het was voor veel mensen ondenkbaar dat de groep collaborateurs ooit weer terug zou keren in de naoorlogse samenleving: zij hadden zich als verraders en als binnenlandse vijand laten kennen. De opsluitingen vanaf september 1944 tot de algehele bevrijding van Europa in mei 1945 vormden een grootschalige operatie waarbij talrijke mensen betrokken waren. Dat beide landen gedurende dat driekwart jaar nog volop in oorlog verkeerden met Duitsland, bepaalde in belangrijke mate de contouren van het opsluitingbeleid van beide regeringen.

In Nederland compliceerde de slechts gedeeltelijke bevrijding van het land de terugkeer van de regering; zij kon onder de gegeven omstandigheden niet anders dan het arrestatie en opsluitingbeleid over te laten aan het Militair Gezag, de tijdelijke militaire overheid in bevrijd Nederland. België werd in het najaar van 1944 wel nagenoeg integraal bevrijd. Als gevolg daarvan kon de Belgische regering in september 1944 onmiddellijk terugkeren en het opsluitingbeleid zelf vormgeven. De Belgische regering zag zich echter geconfronteerd met enkele ernstige politieke uitdagingen. Ten eerste wantrouwde de regering het communistische en leopoldistische verzet. Door het gebruik van geweld tegen collaborateurs en de Duitse bezetter hadden zij het legitieme staatsmonopolie op geweld aangetast. Deze groepen waren, in tegenstelling tot de regering in ballingschap, populair onder de bevolking. Gevreesd werd dat zij het geweldsmonopolie en het wankele gezag van de regering (verder) zouden ondermijnen, bijvoorbeeld wanneer zij een rol zouden spelen bij de arrestatie van collaborateurs. Ten tweede bleef onduidelijk wat de positie van de koning bij dit alles zou zijn. Hij had in mei 1940 stellig geweigerd uit België te vertrekken wat tot een breuk met de Belgische regering had geleid.

Ook het Nederlandse Militair Gezag liep tegen bemoeienis van voormalige verzetsbewegingen bij het oppakken van verdachten aan. De Chef-Staf van het Militair Gezag besloot om deze situatie te formaliseren en de irreguliere troepen officieel in te schakelen bij het arresteren en opsluiten van collaborateurs. De Belgische regering wilde een dergelijke ontwikkeling daarentegen koste wat kost vermijden; zij stuurde er juist op aan de betrokkenheid van verzetsgroeperingen bij de opsluitingen zo snel mogelijk in te dammen. De politieke transitie na de bezetting was in België dan ook precairder dan in Nederland. Omdat de Belgische regering zich ervan bewust was hoe fragiel haar legitimiteit was, gaf zij prioriteit aan het herstel van het geweldsmonopolie, een van de centrale grondvesten van de staatsmacht.

De aanhoudende oorlog leidde intussen tot mei 1945 tot problemen in de Belgische en Nederlandse interneringskampen. Met name aan voedsel en materiaal was als gevolg van de oorlog gebrek. De distributie van hetgeen er wel was, werd vervolgens ook door de oorlogsvoering belemmerd. Bij de autoriteiten ontbrak het dikwijls niet aan de wil om dit te veranderen, maar het was niet altijd mogelijk de situatie onder de nog doorgaande oorlogsvoering te verbeteren. In België had het Hoog Commissariaat voor 's Rijks Veiligheid de toestand wel sterker in de hand, in het bijzonder door het optreden van de auditeur-generaal Walter Ganshof van der Meersch. Desondanks bleven

verzetsbewegingen zich, al dan niet gesteund door de lokale bevolking op straat, nog een tijdje met de interneringen bemoeien.

Internering als veiligheidsmaatregel illustreert het beste in hoeverre het voortduren van de oorlog het opsluitingbeleid bepaalde. De verdachten moesten immers niet enkel tegen gewelddadige acties vanuit de bevolking worden beschermd, maar ook wilden de regeringen voorkomen dat zij Duitsland zouden bijstaan in de oorlogsvoering. De militaire en ideologische strijd was tussen september 1944 en mei 1945 immers nog niet gestreden en aan beide kanten heerste nog onzekerheid over de uitkomst van de oorlog. Dat is ook terug te zien in de houding van opgesloten collaborateurs in de kampen. Na hun opsluiting hing een deel van de gevangenen het nationaalsocialisme nog steeds aan en de hoop op een Duitse overwinning bleef bij hun bestaan. Velen ervoeren hun opsluiting bovendien als onrechtvaardig. Dat versterkte hun afkeer van de Nederlandse of Belgische regering verder. Dit was vooral het geval bij de Vlaams-nationalisten. Zij zagen hun opsluiting als een onderdeel van een anti-Vlaamse campagne; al in het najaar van 1944 ontstond in hun milieu het beeld van de Vlaamse martelaren van de Belgische repressie.

De opsluiting was niet alleen een veiligheidsmaatregel, maar was natuurlijk ook als straf bedoeld. In september 1944 was de algemene verwachting dat er op de bevrijding een snelle bestraffing zou volgen. Het massale oppakken van verdachten van collaboratie symboliseerde de overgang van het oude naar het nieuwe regime. De nog doorgaande oorlog drukte echter ook een zware stempel op het verloop van de bestraffing. In Nederland belemmerde de gedeelde bevrijding dat de rechtbanken hun werk konden doen. Gevangenen wisten hierdoor niet waar ze aan toe waren en zaten lange tijd in een kamp zonder dat hun zaak in behandeling was. In België trad het militair gerecht wel onmiddellijk na de bevrijding in werking; eind september 1944 werd al de eerste rechtszaak gevoerd. De snelle bestraffing van de collaboratie bracht met zich mee dat de strafmaat in het begin hoog was. De oorlog was immers nog bezig en als gevolg daarvan was het klimaat streng. Daarnaast speelde de eerdere ervaring met de Eerste Wereldoorlog duidelijk een rol. Het was gebleken dat de bestraffing na 1918 herhaling niet had kunnen voorkomen. Dat moest dit keer anders.

In mei 1945 capituleerde Duitsland en kwam de Tweede Wereldoorlog in Europa definitief tot een einde. Ook Nederland werd nu, na een zwaar laatste bezettingsjaar, in zijn geheel bevrijd. De collaborateurs vormden op het moment dat het nationaalsocialisme definitief was verslagen, geen bedreiging meer. Toch werden in beide landen in korte tijd nog eens tienduizenden verdachten van collaboratie opgepakt. Het idee dat deze mensen 'uit de samenleving' moesten verdwijnen, was dominant. De manier waarop de interneringen plaatsvonden, was tussen september 1944 en mei 1945 door de doorgaande oorlogsvoering bepaald. Na mei 1945 veranderde dit voor Nederland niet meteen. Het zou nog tot in 1946 duren vooraleer de lokale ad-hoc aanpak van de interneringen plaats maakte voor een landelijke, gecentraliseerde aanpak van de opsluiting. De periode van improvisatie duurde langer dan in België. In Nederland was de keuze gemaakt om de leiding over het vooronderzoek, de kampen en het op gang brengen van de berechting aan diverse instanties toe te wijzen. Zij vielen

weliswaar onder de hoede van het Militair Gezag, maar werden niet centraal geleid. In België daarentegen was de regie in handen van een sterke figuur met uitgebreide bevoegdheden, de auditeur-generaal Ganshof van der Meersch. Hij voelde zich sterk verantwoordelijk voor de opsluitingen en waakte over de behandeling van gevangenen.

In Nederland voerden de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten onder deze omstandigheden de zuivering grotendeels naar eigen inzichten uit. Zij hadden een steeds grotere macht gekregen en waren nu officieel bij de arrestaties en bewaking van geïnterneerden in de Nederlandse kampen betrokken. Die kampen onttrokken zich aan de controlerende macht van justitie en ontwikkelden zich vervolgens als gesloten instituten waar geïnterneerden op sommige plaatsen gewelddadig werden behandeld. De lokale omstandigheden van tijdens de bezetting, de heersende ideeën over 'goed' en 'fout', en interactie tussen gevangenen en bewakers bepaalden de mate waarin dat geweld plaatsvond. De mishandelingen tonen aan dat Nederland in deze periode nog geen gestabiliseerde liberale, democratische rechtstaat was. Die reconstructie ging in België op gerechtelijk, economisch en politiek vlak sneller. De omstandigheden in de interneringskampen en gevangenskampen waren weliswaar in deze periode ook hier nog niet helemaal optimaal, maar aanzienlijk minder problematisch dan in Nederland.

In korte tijd na de bevrijding drong al het idee door dat er iets met mensen in de overvolle kampen moest gebeuren. Hiertoe werden in beide landen al in een vroeg stadium besluiten genomen die het mogelijk maakten grote groepen gevangenen onder bepaalde voorwaarden vrij te laten. De voorwaarden voor vrijlating hadden verstrekkende gevolgen voor de collaborateurs. Zij konden weliswaar 'terugkeren in de samenleving', maar bleven voorsnog uitgesloten van het volwaardig burgerschap. Het deel van de collaborateurs dat achterbleef in de kampen, moest in de ogen van de Belgische en Nederlandse regeringen vervolgens worden 'heropgevoed'.

Nederland en België zouden het probleem van de 'heropvoeding' allebei anders gaan aanpakken. In Nederland werd al in de zomer van 1945 de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten opgericht. In België kwam ruim een jaar later de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij tot stand. Zowel de Nederlandse als Belgische diensten vonden het noodzaak de collaborateurs herop te voeden om te voorkomen dat er een groep paria's in de naoorlogse samenleving zou ontstaan. Kenmerkend is de sociaal-hypochondrische benadering van die samenleving. De samenleving werd als een organische eenheid beschouwd en collaborateurs als zieke onderdelen daarvan. In het belang van het naoorlogse maatschappelijke en politieke orde moest daarom snel een genezingsproces plaatsvinden.

In de visie op collaboratie van zowel de Nederlandse als Belgische professionals klonk het idee door dat verreweg de meeste collaborateurs, de 'lichte' gevallen, slachtoffer van hun tijd waren geweest. Samenwerken met de bezetter was niet altijd een rationele overweging geweest. Over de achterliggende oorzaak van de collaboratie verschilden de diensten wel van mening. In België werd het als een politiek en staatsburgerlijk probleem gezien. Collaboratie was voorgekomen omdat de Belgische staat zijn burgers niet goed had opgevoed. Daar moest de naoorlogse 'heropvoeding' verandering in brengen. In Nederland was de invulling van de 'heropvoeding' na 1945

veel minder patriottistisch. De nadruk lag hier veel meer op de sociale context: mensen hadden geen weerstand kunnen bieden aan 'fout' gedrag vanwege sociale en economische factoren.

De invulling van de 'heropvoeding' laat vervolgens zien waar de prioriteiten lagen en welke uitdagingen de collaboratie aan de staat had gesteld. In België was de heropvoeding georiënteerd op het staatsburgerschap als gevolg van het bestaan van een anti-Belgisch nationalisme. De collaborateur moest binnen de eenheid van de Belgische natiestaat herintegreren. In Nederland was de resocialisatiepolitiek qua conceptie van burgerschap minder eenduidig. De nadruk lag minder op het politieke en meer op het sociale en morele vlak. Gezien dit onderscheid wekt het geen verwondering dat de heropvoeding in België een exclusieve aangelegenheid van de staat was, terwijl zij in Nederland werd doorgegeven aan particuliere initiatieven.

Het nationaalsocialisme bleef echter in de directe naoorlogse periode nog voortbestaan in de Nederlandse en Belgische kampen en gevangenissen. In dit opzicht hadden de kampen niet direct de beoogde 'genezende' werking. Het heropvoedingsexperiment kon op de langere termijn alleen maar slagen als de voormalige collaborateurs daar voor open zouden staan. Er bestond een verschil in ontvankelijkheid tussen enerzijds de NSB'ers en Franstalige collaborateurs en anderzijds de Vlaams-nationalisten. De eerste groep vond altijd al dat zij goede vaderlanders waren. Zij hadden naar eigen zeggen het beste met Nederland of België voor gehad. Bij de Vlaams-nationalisten lag dat anders: zij hadden zichzelf nooit als goede vaderlanders gezien en zouden dat ook nooit gaan doen. Zij erkenden dat vaderland immers niet. In tegenstelling tot de Nederlanders en de Franstalige Belgen hadden zij een alternatief voor het opgaan in de natiestaat, namelijk de creatie van een Vlaamse onafhankelijke staat.

Dat verschil in ontvankelijkheid uitte zich vervolgens in de manier waarop de collaborateurs in de gevangenissen en kampen zich al dan niet strategisch - in de hoop op vervroegde vrijlating - naar het voorgeschreven beleid voegden. Sommige collaborateurs in Nederland keerden als verloren schapen terug naar de kerk. Op die manier konden zij zich in de ogen van de 'heropvoeders' moreel en daarmee ook sociaal rehabiliteren. In België claimden Franstalige collaborateurs altijd al ware patriotten te zijn geweest. Hun inzet in de naoorlogse kolenslag moest dit onderschrijven. Vlaams-nationalisten maakten zich sterk op het vlak van het voorgeschreven actieve burgerschap door kampkranten vol te pennen. De invulling hiervan liet weliswaar doorschemeren dat zij een andere visie op België hadden, maar meer dan dit signaleren konden de Belgische beleidsmakers niet doen.

De Belgische en Nederlandse overheid hadden de collaborateurs tijdens de Bevrijding moeten opsluiten in het belang van politieke normalisering en sociale stabiliteit. Enkel door tijdelijke verwijdering van de groep uit de samenleving zou latere terugkeer mogelijk zijn. Door de snelle politieke normalisering en sociale stabilisering verdween stap voor stap de noodzaak van langdurige opsluiting. Hiermee was in relatief korte tijd een einde gekomen aan een massaal proces van uitsluiting.